

Розділ 11

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ВПЛИВИ НА ГУМАНІТАРНУ СФЕРУ УКРАЇНИ

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ТА КУЛЬТУРНО- ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Явище глобалізації сьогодні є одним з найпопулярніших об'єктів досліджень найширшого кола науковців дуже різних галузей. Сприйняття його є вельми суперечливим, оскільки існує велика кількість різних загальних і спеціальних підходів та теорій глобалізаційного процесу, аналіз та порівняння яких є цілком самостійним проблемним і дослідницьким полем. У контексті проблематики даного розділу не є доцільним зосереджуватися на теоретичному аспекті вивчення глобалізації, оскільки нами поставлені більш конкретні проблеми, котрі вписуються у «консенсусне поле» тих явищ, які, з точки зору переважної більшості теорій глобалізації, безперечно детермінуються або посилюються глобалізаційними впливами на регіональні та локальні соціальні структури.

Наслідком глобалізаційних впливів останніх десятиліть є політико-культурна уніфікація різних людських спільнот, зокрема і транзитивних, «перехідних» суспільств, до яких належить і Україна. Ця уніфікація вибудовується на основі адаптації у масовій свідомості цінностей демократії, індивідуалізму та прав людини, які задіюються для зміни не лише інституціональної структури та правової системи суспільства, але й переорієнтації моделі економічної поведінки людей, способу життя та характеру споживання. Ці зміни мають комплексний характер, оскільки є складовою ринкової трансформації, поширення на посттоталітарні соціуми західної моделі розвитку, яка набуває у них певних своєрідних рис та певних «збочень». Вагомим елементом глобалізаційних процесів є активізація міграцій населення завдяки полегшенню вільного транс-

кордонного пересування робочої сили. Характер, вектори та структура міжнародної міграції є показниками соціального, політичного та економічного здоров'я певної країни.

У розділі здійснена спроба такої конкретизації: визначення сталих системних чинників глобалізаційних впливів, аналізу демографічних та міграційних процесів, їхньої динаміки та соціальної мотивації, характеру соціально-культурної інженерії, змін у системі цінностей населення, моделей споживання тощо, загальної культурно-цивілізаційній ідентифікації.

На матеріалах соціологічних досліджень, моніторингових, опитувань ми можемо простежити зміну життєвих та поведінкових пріоритетів населення, зміну ставлення до певних суспільних явищ та інститутів, протиріччя ідеологічних векторів у цих змінах. Можна спостерігати загалом позитивне ставлення до «західної» (у найширшому розумінні) системи цінностей, яка містить у собі провідну глобалізаційну тенденцію у соціогуманітарній сфері (орієнтація на приватну ініціативу, індивідуалізм, приватну власність, захист прав людини, демократичний ідеал, громадянське суспільство тощо). Зв'язок певної системи цінностей та інтенсивності участі в глобалізації є логічним продовженням веберівської проблеми зв'язку етики («протестантська етика...», «господарча етика світових релігій») та економіки, а відповідно і типу суспільства. Сповідування такої системи пріоритетів є шляхом адаптації до глобального світу, який значимо та інтенсивно трансформується внаслідок дії капіталістичної економіки.

Проте суспільна свідомість характеризується вибірковістю щодо сприйняття комплексу цих цінностей: адаптуються моделі споживання, частково ставлення до природності приватної власності, але об'єктивна індивідуалізація типу соціальної поведінки в існуючих економічних умовах стає однією з перешкод на шляху становлення структур громадянського суспільства, індивідуалізація тяжіє до асоціальних тенденцій. Тут можна також враховувати чинники сталих соціопсихологічних характеристик українців. «Демократичні прагнення» населення тісно корелюють зі змінами рівня життя та оцінкою діяльності, соціальної ефективності владних інститутів, особливо представницьких. Ставлення до останніх

переважно скептичне і спричинює послаблення політичної та електоральної активності. «Освіжити» цю ситуацію, тобто змусити на певний час переосмислити пріоритети, можуть незвичні способи мобілізації мас політичною елітою в умовах тривалої ескалації суспільної напруги (йдеться про електоральну кризу наприкінці 2004 р.). Тут не останню роль відіграє чинник особистісний, персональний, оскільки суспільство менше довіряє колективним органам і пов'язує більші сподівання з чієюсь персональною відповідальністю, прагне «здобуття» харизматичного лідера. Соціологічні опитування після подій Помаранчевої революції до уваги не беремо, оскільки соціально-психологічний стан суспільства і нині є нестійким аби демонструвати сталу тенденцію щодо зміни ціннісних орієнтацій. Нас цікавить передовсім *буденне, рутинне ставлення*, яке можливе лише за умов відносної політичної стабільності.

Суспільне ставлення до демократії та громадянська активність

У даному підрозділі ми спираємося зокрема на дані щорічного опитування, що здійснюється Міжнародною Фундацією Виборчих Систем (США). У рамках опитування 2003 р. було проведено 1265 інтерв'ю в усіх регіонах України та здійснено вибірку з 65 інтерв'ю у Києві. Внаслідок опитування вивчено середньозважений загальнонаціональний зріз, причому відомості класифіковано за регіонами, статтю та віком респондентів. Опитування проводилося українською та російською мовами у період з 10 до 19 вересня 2003 р. Похибка у рамках досліджень такого масштабу становить $\pm 3\%$. МФВС проводила дослідження у співпраці з українською дослідницькою організацією «Інтелектуальна перспектива» (ІП), яка брала участь у систематизації та аналізі даних. Результати дослідження є підґрунтям щодо наших подальших висновків. Висновки дослідників можна згрупувати наступним чином¹, додавши до них певні власні узагальнення.

---

¹ Шарма Р., Ван Дюсен Н. Ставлення та очікування: опитування громадської думки в Україні 2003. - К., 2004. - С. 10-39.

Загальний рівень вдовolenості та економічна ситуація

• Тенденція, яку було виявлено під час попередніх опитувань МФВС і яка вказує на те, що переважна більшість населення України є або дуже незадоволеною (47 %) або дещо незадоволеною (38 %) загальною економічною ситуацією в державі, залишилася без змін. Дані стосовно рівня невдоволеності подібні до тих, що були отримані в Україні у 2001 та 2002 роках. 10 % є «дещо задоволеними» загальною ситуацією, і лише незначна частина (3 %) є дуже задоволеними. Негативна оцінка економічної ситуації залишається першорядним чинником високого рівня невдоволеності населення ситуацією загалом, яка зафіксована у цьому дослідженні.

• Починаючи з 2000 р., опитування МФВС виявили, що *все більше українців віддає перевагу ринковій економіці, а не економіці центрального планування*. Щоправда це питання ще залишається проблемою актуального вибору, оскільки процентні показники симпатиків ринку збігаються лише з «успішним» прошарком суспільства, який відчуває свою здатність реалізувати прагнення до добробуту. Відсоток таких людей щодалі більше залежить від оптимізації системного функціонування української економіки та створення умов для реалізації приватної ініціативи ширших кіл, аніж зараз.

• *Розуміння українцями пріоритетів демократичних цінностей*. Респондентам надавався перелік з десяти тверджень або положень і запропоновано обрати п'ять, що, на їхню думку, найліпше відповідають поняттю «демократія». Найчастіше згадувалися права людини (66 %), потім такі твердження: «кожен має роботу» (60 %), «пенсіонерами опікується держава» (55 %) та «не існує корупції серед чиновників» (48 %). *Рідше згадувалися такі засади демократії, як свобода вибору, свобода слова та волевиявлення. Ці відомості свідчать про те, що економічні труднощі є провідним чинником, який визначає ставлення українців до багатьох питань. Ідеологічною домінантою політичної культури і процесу стане та політична філософія, «реалізація» якої сприятиме підвищенню рівня життя.*

• *Ставлення до порядку і свобод*. Той факт, що більшість опитаних не вважають Україну демократичною державою, не

обов'язково означає, що українці надзвичайно віддані цінностям, які уособлюють демократію. Під час опитування респондентів запитали чи погоджуються вони з таким твердженням, що важливіше, щоб керівництво країни забезпечувало дотримання порядку, ніж захист свобод. (Це є традиційна і фундаментальна ціннісна дилема.) Більшість (52 %) погодилася, що забезпечення порядку має першорядне значення, аніж захист свобод. Не погодилися з цим лише 25 % опитаних. Для порівняння: за підсумками опитування у 2002 р. 46 % погодилися з такою оцінкою і 26 % - ні. *Значна частина або більшість практично всіх верств українського суспільства вважають, що порядок має превалювати над свободами.*

• *Довіра до державних інститутів.* Єдиною з державних установ, що користується довірою більшості населення України (56 %), є Збройні Сили України. Інститут мерів є єдиною іншою установою, якій швидше довіряють (47 %), аніж не довіряють (40 %). Серед установ, які було перелічено під час опитування, найнижчий рівень довіри до Президента (22 %). 70 % українців мали низький рівень довіри або взагалі не довіряли президенту Л. Кучмі. Українці також демонструють низький рівень або відсутність впевненості в ефективності національних урядових установ. Значна частина населення вважає неефективними обласних губернаторів (44 %), міські/селищні ради (45 %), інститут мерів (46 %), Верховну Раду (70 %) та Президента (71 %). Серед зазначених установ найбільший відсоток населення вважає ефективними міські/селищні ради (42 %).

• *Інтерес та участь у політиці.* До виборчої кампанії 2004 р. більшість українців (58 %) активно або дещо цікавилися політикою, тоді як взагалі не цікавилися або не надто цікавилися 38 %. Основними чинниками, що визначають рівень зацікавленості політикою, є освіта та стать. Чоловіки цікавляться політикою більше, ніж жінки (65 % чоловіків порівняно з 53 % жінок). Українці, що мають принаймні певну вищу освіту, більше цікавляться політикою, ніж громадяни з незакінченою середньою освітою (71 % порівняно з 44 %). Ті, хто цікавиться політикою, більш схильні обговорювати політичні питання з друзями та знайомими (30 %), ніж ті, хто не дуже або взагалі не цікавиться політикою (4 %).

• *Обізнаність з діяльністю громадських організацій (ГО).* Серед тих, хто обізнаний з діяльністю ГО, майже половина (49 %) вважають, що існування таких об'єднань в Україні є необхідним або корисним. 23 % опитаних вважають ГО не дуже або взагалі не потрібними і 28 % вагалися з відповіддю. Високий або середній рівень довіри до ГО висловили 38 % українців. Це більше, ніж 27 % у 2002 р. Водночас 26 % заявили, що не надто або взагалі не довіряють ГО. Серед тих, хто обізнаний з ідеєю ГО, 37 % досі вважають, що не отримують достатньо інформації про них, щоб висловлюватися про те, наскільки вони потрібні.

• *Інформація та ЗМІ.* Вперше з початку проведення опитувань МФВС в Україні більшість українців схильні вважати, що отримують велику або достатню кількість інформації як щодо політичних, так і економічних подій. 58 % українців вважали, що мають велику або достатню кількість інформації з питань політичного життя, а 48 % заявили, що отримують достатню інформації з питань економічного розвитку. Ті, що мають велику або достатню кількість інформації щодо розвитку подій у політиці та економіці, більш схильні цікавитися політикою. Телебачення, особливо приватні телеканали, є основним джерелом новин та інформації для більшості українців.

• Більшість громадян України загалом позитивно оцінювали роботу ЗМІ. 7 % респондентів заявили про високий рівень довіри до ЗМІ, 54 % достатньо довіряють ЗМІ, 20 % не дуже довіряють і 6 % взагалі не довіряють.

Ембріональна система цінностей «середнього класу»

У контексті проблеми соціальної адаптації українства до глобалізаційних за своєю суттю демократичних та ринкових перетворень вагоме значення мають роль, функції та громадсько-політична позиція економічно активної та успішної верстви суспільства - «середнього класу». Ми констатуємо, що в сенсі *зовнішньої дефініції* вітчизняного «середнього класу» та його *внутрішнього самоусвідомлення* («класової свідомості», якщо згадати К. Маркса і В. Липинського) це соціальне утворення є вельми розпливчастим, аморфним, перебуває в стані структуризації та формування

власної свідомої громадської/політичної позиції (клас в собі, а не клас для себе). Якщо брати ті якісні та кількісні показники щодо «середнього класу», які визначає вітчизняний соціолог Є. Симончук у ґрунтовній роботі «Середній клас: люди і статуси»², то порівняння соціальної структури українського суспільства з такою у розвинених країнах виглядає наступним чином: табл. 11.1 та 11.2.

Таблиця 11.1

«Середній клас» в Україні й провідних країнах Заходу³

Страта	«Захід»,%	Україна,%
Верхній середній клас	7,7	3,1
Середній середній клас	58,9	27,2
Нижчий середній клас	23,5	43,6
Нижчі прошарки суспільства	10,1	26,1

Таблиця 11.2

**Самоусвідомлення своєї соціальної приналежності
(«До якого прошарку суспільства Ви швидше за все
себе б віднесли?»)⁴**

Страта	Україна, 2002	США, 1992	Великобри- танія, 1992	З.Німеччина, 1992
Вищий	1	2	1	1
Середній	28	52	52	71
Робітничий клас	47	41	44	26
Нижчі прошарки	24	5	3	3

² Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. - К.: Ин-т социологии НАНУ, 2003.

³ На підставі даних Є. Симончука: Вказ. праця. - С. 52-53.

⁴ Там само. - С. 56.

Щодо самоідентифікації, то бачимо, що до «середнього класу» в Україні себе відносить лише близько чверті населення. За даними цих таблиць ми бачимо різницю у відсотках людей об'єктивно успішних та таких, що суб'єктивно себе такими вважають в умовах розвинутої ринкової та транзитивної економік. Соціальна структура суспільства у питанні її впливу на суспільну свідомість має ще й історичний вимір: перешкодою на шляху до формування зрілої громадської позиції українського «середнього класу» є нетривалість його існування, і те що він перебуває у процесі не оновлення чи ротації, а формування. Статусні зміни в економічному сенсі об'єктивно випереджають зміни ментальні, групову самореференцію, формування певних «корпоративних» пріоритетів. Ми залишили егалітарне суспільство лише на межі 80-х та 90-х. Доречними видаються наступні міркування Є. Симончука: «...в Україні ... відсутня традиційна класова, статусно-ієрархічна самоідентифікація», але: «нова соціально-ідентифікаційна система поступово вкорінюється у масовій свідомості і люди готові до ієрархічного бачення соціального простору, використання нових номінацій»⁵.

Ціннісні пріоритети опитаних представників цієї розмитої соціальної категорії визначили наступні позиції. Блок найвищої значущості, найголовніші пріоритети: здоров'я - «важливо» 93 % («неважливо» - 6 %), міцна сім'я - 90 % і 8 %, благополуччя дітей - 87,2 % і 10,3 %. Друга група: матеріальний добробут - 73 % «важливо», 23 % «швидше важливо», цікава робота - відповідно 66,8 % та 27,6 %, підвищення освітнього рівня - 60 % та 32 %, суспільне визнання - 55,5 % та 37,8 %.

До блоку *середньої значущості* відносяться «державна незалежність», «рівні можливості», «гарний морально-психологічний стан», «національно-культурне відродження», «демократичний розвиток», «можливість висловлювати свою думку», «підприємницька ініціатива», «можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур» - «важливо» для 41 % і «скоріше важливо» для 38,1 %⁶.

---

⁵ Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. - К.: Ин-т социологии НАНУ, 2003. - С. 56.

⁶ Там само. - С. 100-105.

На периферії суспільної свідомості - «відсутність соціальної нерівності (20 % і 41 %)», «участь у діяльності політичних партій і громадських організацій» (6 % і 15,6 %).

Отже, незважаючи на різні декларовані життєві пріоритети, *домінантними соціальними цінностями для українського «середнього класу» є цінності матеріального успіху, а всі зусилля витрачаються на те, щоб забезпечити «середньокласовий» споживчий потенціал та спосіб життя і передати їх своїм дітям.* Проблеми політичної активності й контролю є відверто другорядними. Ця суспільна страта є індивідуалістичною, постулюючи своє незалежне «виживання», здатність самостійно вирішити свої проблеми, уникаючи якихось колективних зусиль, а тому становить пасивний політичний і громадський чинник.

Представники «середнього класу», з іншого боку - носії радикальної ринкової орієнтації, в яких домінують ідеали стихійного економічного лібералізму та соціально орієнтованої ринкової економіки. Можна навести ще такі цифри: 76,6 % представників українського «середнього класу» є прихильниками розвитку приватного підприємництва, 30,6 % - приватизації великих державних підприємств, 75,5 % - малих державних підприємств, 65 % - приватної власності на землю. Тобто цей прошарок є рушієм ринкових перетворень.

Суттєве значення мають політичні пріоритети «середнього класу», щодо яких Є. Симончук констатує «відсутність стійкої демократичної домінанти». Політичні пріоритети на тлі чітких економічних орієнтацій ембріональними, неусталеними та відверто несформульованими: 14,4 % - за соціалізм, 18,5 % - за капіталізм, 10 % - аполітичні, 16,4 % - не можуть чітко визначитися, 10,8 % - не розбираються в ідейно-політичних течіях⁷.

Дещо інший підхід щодо політичних орієнтацій (по політичним рухам): 22,5 % - за соціальну демократію, 10,8 % - за національну демократію, 8,2 % - за соціалізм, 7,7 % - за «зелених», 4,6 % - за комуністів, 4 % - прихильники лібералізму. Тому послідовним є висновок, що «говорити про політичну гомогенність українського

---

⁷ Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. - К.: Ин-т социологии НАНУ, 2003. - С. 118.

«середнього класу» немає підстав». Логічною є оцінка 30 % представників «середнього класу» як таких, що не мають чітких уявлень і пріоритетів у політичній сфері⁸. Цікавим елементом інтерпретації цінностей цієї верстви є виразна законослухняність і прагнення чітких правових «правил гри», юридичної стабільності. 75 % бракує «порядку», 63 % є прихильниками суворого дотримання законів, а 47 % потребують регулярної юридичної допомоги. Усе це поєднується з *небажанням впливати на політико-правові процеси*.

Усталеною є позиція щодо того, що громадська діяльність/активність - це «пережиток радянських часів», і констатація неможливості «впливу на владу», довіра до якої є мізерною. Президенту (на 2002 р.) довіряли 14,8 %, Верховній Раді - 5,1 %, Уряду - 10,7 %, місцевим органам влади - 12,8 %, профспілкам - 14 %, політичним партіям - 9 %. *Цікавим елементом позиції «середнього класу» є ще менша довіра до органів влади, аніж загалом серед населення (про що йшлося вище). Тобто найбільш активна і успішна частина суспільства найбільш скептична щодо вітчизняних владних структур і можливості впливу на них.*

У громадянську активність втягнута певною мірою 1/4 «середнього класу», але в умовах суспільної стабільності (йдеться про політичну кризу наприкінці 2004 р. є винятком, але вона може вплинути на подальшу зміну ставлення) лише 26 % готові захищати власні права, а 1/3 не готові брати участі в акціях протесту, оскільки домінантними пріоритетами є *мир, згода, порядок*. *Проблеми, що виникають, ця соціальна страта вирішує самостійно, індивідуально, «через особисті зв'язки».*

Загальні риси становлення ціннісних пріоритетів у громадянсько-політичній сфері

Очевидно, що у формуванні соціально-ціннісних симпатій та антипатій щодо того комплексу політико-економічних уявлень та асоціацій, який явно пов'язується з демократією, а неявно - з «Заходом», показовим є зрозумілий економічний редукціонізм українського населення, яке оцінює значення і вагомість для себе

---

⁸ Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. - К.: Ин-т социологии НАНУ, 2003. - С. 118.

політичних ідеалів у контексті загального задоволення ситуацією - тобто зміною рівня життя у бік покращення або навпаки. Це свідчить про об'єктивну відсутність самодостатніх демократичних пріоритетів на тлі загалом несформованих уявлень ідеологічного характеру щодо політичного спектру та соціально-економічних програм існуючих політичних рухів.

Підвищення загального задоволення ситуацією сприяє більшому рівню довіри до владних інститутів, але не обов'язково сприяє активізації громадянської активності (радіше заспокоєнню такої). Погіршення ситуації змушує більше опікуватися виживанням в існуючих умовах, а не намаганням вплинути на формування умов. Громадянська активність для сучасних українців - річ вимушена та екстраординарна, попри загалом наявну зацікавленість політикою. Але це подібне до зацікавлення спортом - уболівають понад 90 %, а безпосередньо задіяні у процес («грають») 1-2 %.

Показники участі населення в діяльності політичних партій та ГО говорять про вкрай *низьку громадянську* активність та зацікавленість порівняно з *політичною*. Процес становлення структур громадянського суспільства відстає, даючи волю індивідуалізму не демократичного, а посттоталітарного асоціального характеру - індивідуальному шляху «виживання» безвідносно до наявних можливостей у консолідації зусиль. Міра довіри населення до демократично (міра реальності «демократизму» - то інше питання) обраних інститутів - вкрай низька, що свідчить про відсутність соціального резонансу владних зусиль, оскільки суспільство переважно байдуже ставиться до буденних політичних колізій. Пріоритет «порядку» над «свободою» позначає прагнення до стабільності й чітких пріоритетів, відомих правил гри в суспільстві, тобто у суспільній свідомості відсутнє бажання «багатовекторності» і є тенденція до «сильної влади», яка зазвичай пов'язується з «сильною особистістю», особистою харизмою.

Не відбулося отождолення постаті президента Л. Кучми саме з такою сильною авторитарною постаттю, попри звичний для суспільства стандарт більшої довіри до однієї «вищої» постаті порівняно з колегіальними органами на кшталт парламенту. Однаковість у рейтингу неефективності Президента і Верховної

Ради (71 % та 70 %) говорять про неспрацювання особистісного чинника в сенсі «харизматичних перспектив» Л. Кучми протягом його урядування, бо він сприймався населенням радше як один з цілого ряду можновладців. Тут дійсно можна простежити тенденцію про потенційне «прагнення» харизматичного лідера «над владною ієрархією» з чіткою програмою дій, оскільки органи влади різних рівнів практично не користуються довірою населення, яке при тому прагне більшого порядку і найбільше довіряє Збройним Силам України (в цьому контексті оцінювалася не їхня ефективність, а саме довіра).

Тут не йдеться про «прагнення диктатури» і зневажання демократії як такої - українське суспільство не є настільки «політично грамотним», щоб однозначно чи більш-менш чітко відкидати певну політичну філософію. Критерії є набагато простішими: бажаною є ситуація підвищення добробуту за ринкової економіки, більшої або меншої міри врегульованості з суттєвими здобутками соціального піклування (патерналізму). Подальше ідеологічне оформлення успішної в цьому сенсі влади не має суттєвої ваги. Тобто українське суспільство не є за своєю природою анти- або продемократичним - воно ставиться амбівалентно до ідеологічних конструктів, які традиційно вважаються за баганками та ідеями-фікс актуальної (завжди «далекої» і «ворожої») влади і є далекими від реального життя.

Тому у глобалізаційному контексті ми можемо інтерпретувати ситуацію наступним чином. Україна в економічному сенсі є напівпериферією капіталістичної світосистеми, суспільство, яке перебуває на стадії не лише інструментально-інституційного, але й соціально-психологічного пристосування до ринкової економіки, коли матеріальне споживання вочевидь домінує над духовним, індивідуально-приватні пріоритети - над суспільними та громадськими. Свідомого заперечення нових умов не варто чекати, вони сприймаються як даність, і це сприйняття посилюється перебігом біологічних та демографічних змін, змінами генерацій та світогляду економічно активного населення. Елемент можливої, ймовірної успішності на шляху особистого здобуття добробуту переважає чинник апріорного колективно-ретроградного, упередженого відкидання нових умов життя. Тому

принаймні можна стверджувати, що українському суспільству не притаманна ситуація стійкого цивілізаційно-культурного конфлікту, когнітивного дисонансу (за словами Р. Мертона) у гуманітарній ціннісній сфері.

Але при тому українське суспільство функціонує *замало рефлексивно* в сенсі самореференції соціальної системи (тут вже оперуємо поняттям Е. Гіденса). Для ситуації напівпериферії в умовах глобалізаційних трансформацій (швидких соціально-економічних змін) здатність суспільства до колективних дій контрольного характеру зменшується до ситуації імовірного одномоментного «спалаху сподівань» (наприклад, «оксамитові революції» в полі європейської периферії) на тлі відсутності рутинного контролю структур громадянського суспільства. *Новизна* Помаранчевої революції і Майдану звичайно має місце з точки зору нашої сучасної соціальної історії, але не є унікальним явищем з точки зору довготривалих констант політичної культури українства. Можна навести до болю знайомий приклад, доволі віддалений у часі: Так, у 1146 р. помираючий князь Всеволод Ольгович (з чернігівської династії), застосовуючи «адмінресурс», змусив киян прийняти князівство свого брата Ігоря Ольговича, проте через кілька днів міське віче його скинуло і запросило іншого князя - Ізяслава Мстиславича. Така сама ситуація київського Майдану державної «електоральної кризи». Тут йдеться про те, що українству властиві інститути прямої демократії, які діяли в кризових ситуаціях в урбаністичних осередках, що відігравали провідну політичну роль. Проте ці структури не переростали в подальші *постійно діючі* представницькі інститути, розвиток яких був у нашій країні протягом нового і новітнього часу ембріональним, дискретним і асинхронним у різних історичних регіонах. Тому можна стверджувати, що в Україні масова демократична дія має екстраординарний характер і не охоплює рутинну діяльність громадського контролю⁹.

За такої ситуації зростає роль місцевої політичної еліти, оскільки вона, періодично отримуючи формальний електораль-

---

⁹ *Галушко К.* Парламентаризм в политических традициях Украины и приоритеты политической элиты // Zur Anatomie der Revolution in Orange: Wechsel des Elitenregimes oder Triumph der parlamentarischen Demokratie? / Hrsg. von I. Bredies. - Schuttgart, 2005.

ний «мандат довіри» функціонує надалі безвідносно до суспільства, яке не здатне швидко і конструктивно реагувати на зміни. Соціум не може відчувати себе у ситуації перманентної кризи, а саме потужна швидка, сконцентрована і масмедійно-віртуальна ескалація кризи і є у нас причиною можливих масових громадянських акцій. Тому напівпериферійні еліти мають більший простір для дії, аніж еліти країн центру світоситеми, що збільшує для них міру відповідальності (чого власне і прагне індивідуалізоване суспільство - позбутися щоденної особистої відповідальності за спільну майбутню долю). Якщо місцева еліта більше здатна до самореференції та світоглядної рефлексії (формулювання чітких пріоритетів, системи соціально-значимих цінностей, ідеологічних взірців, «векторів»), аніж саме очолене нею суспільство, то процес трансформації, до стану досягнення соціально-психологічного задоволення якого прагне суспільство, може зайняти відносно менший проміжок соціального часу.

Доля напівпериферійних ареалів не є безперспективною, попри всі картання «нееквівалентного обміну» з боку найрозвинутіших економік світу. Звіти та дослідження Світового банку¹⁰, незважаючи на певний неоліберальний перегин в оцінках, свідчать про здатність ефективних економічних та політичних еліт на результативний менеджмент процесу «транзиту» - без тривало значимих соціальних втрат. Тут постає вже питання, чи дійсно українська політико-економічна еліта є *не лише статусною*, а тою *ціннісно-функціональною*, якою вона повинна бути? Проблеми якості та ідеології української еліти, розглянуті у найбільш розробленій українській елітаристській теорії В. Липинського, яка, як не прикро, не втратили своєї актуальності через 80 років. Але можна тут бачити об'єктивну дію чинника несталості українського соціуму як самовідновлювальної соціальної системи, що обумовлено нетривалістю існування незалежної національної держави. Кристалізація соціальних ієрархій та ціннісних систем вимагає тривалого соціального часу, але останній усе-таки іноді можна прискорювати ефективним менеджментом.

---

¹⁰ *Глобализация, рост и бедность. Построение всеобщей мировой экономики.* - М., 2004.

Культурно-цивілізаційна ідентифікація та сфера масових комунікацій

Елементом позиціонування суспільства (країни, народу) у глобальних процесах є його мовна, культурна, цивілізаційна колективна ідентичність, яка відносить його до певної потужної соціокультурної системи (цивілізації). Цивілізаційна ідентичність лежить в основі регіональних інтеграцій, які є одним з проявів глобалізації (діалектичного поєднання уніфікуючого процесу та процесу, що консервує певну локальну самотність як елемент більшої системи). Процеси ідентифікації цього рівня в Україні характеризуються такими ж коливаннями, як і відношення до реальності в Україні «демократичного ідеалу».

Соціально-економічні чинники, міра довіри до владних структур та ціннісно-забарвлений, ангажований інформаційний простір формують амбівалентні уявлення суспільства: прагнення жити «як на Заході» співіснує з негативним ставленням до його глобальних політичних маніфестацій, періодичним стихійним чи організованим посиленням консерватизму в душі «радянської ностальгії». Сприяє цій двоїстості орієнтація частини населення на неукраїнський (російський) інформаційний простір, в якому пропагуються пріоритети культурно-психологічного дистанціювання від Заходу. Це є зрозумілим з точки зору геополітичної та історичної російської цивілізаційної самодостатності.

Для меншого суспільства (українського) це обумовлює інтенсифікацію перманентної ситуації «цивілізаційного вибору», конфлікту двох «картин світу», яка подеколи збігається з етномовними та етноідентифікаційними розломами (електоральна карта 2004). Проблема змін національної ідентичності та зовнішньої «векторності» свідомої національної самоідентифікації (наприклад, чи є усвідомлення себе українцем синонімічним щодо вияву проєвропейських симпатій), пов'язана з орієнтацією на потужні культурні простори і змінюється залежно від вектору інформаційного та культурного менеджменту в ЗМІ. Обсяги мовного та культурного впливу є вельми значними і в сенсі російського вектору не мають поки що тенденцій до скорочен-

ня. Трансформації «політичного українства» у сенсі остаточного усвідомлення національних пріоритетів попри різновекторні культурні «зацікавлення» залишаються проблемою слабкості українського ефіру та інформаційного простору щодо формування соціальних, поведінкових та ментальних стандартів стилю життя (наприклад майже повна відсутність українських серіалів, які б були конкурентоспроможними).

Ставлення до сусідніх культурно-цивілізаційних осередків - Європи та Росії в українського населення доволі різне, позначаючи ймовірні вектори «ментальних» інтеграцій. У межах наукових розробок на факультеті соціології та психології КНУ ім. Т. Шевченка у 2002 р. зокрема визначалася система ціннісних пріоритетів українства і «зовні»¹¹. Найближчою нацією до українців вважаються росіяни, ця подібність визначається спільним минулим, у системі цінностей та способі життя. Водночас існує розуміння відмінностей у національному характері, які мають низку протилежних рис. До негативних відносяться властолюбство, шовінізм та імперські прагнення («Росія - імперська держава. Вона не може існувати, не пануючи»).

З європейських країн більш близькими за менталітетом українці вважають поляків, хоча знаходять і багато відмінних рис. Відмінності обумовлені більшою соціальною захищеністю поляків і виявляються в:

- рівні цивілізованості;
- релігії;
- рівні культури;
- патріотизмі.

Різниця в менталітеті українців, народів Західної Європи й американців ще більш очевидна. Українців приваблює у західному й американському менталітеті:

- західна ощадливість, охайність;
- раціоналізм;
- практицизм, ощадливість;

---

¹¹ Система цінностей українського народу. До звіту по темі «Аналіз етнонаціональної структури та міжетнічної взаємодії в українському суспільстві».- К., 2002 (на правах рукопису).

- мобільність;
- діловитість цілеспрямованість;
- впевненість у собі;
- комунікабельність.

Американці інші у спілкуванні і манерах. Негативне ставлення викликають:

- відсутність психологічної близькості між людьми;
- меркантильність у міжособистісних контактах;
- егоїзм, себелюбність;
- нещирість, демонстративність;
- перевага матеріального над духовним (влада грошей);
- зарозумілість («ми - супернація»).

Ставлення українців до західної й американської культури, системи цінностей і моделей розвитку неоднозначне: від повного заперечення і відчуження до спроби впровадження деяких «західних» рис в український спосіб життя (до цього схильна особливо молодь).

Вагомим інструментом формування певних ціннісних пріоритетів є ЗМІ (точніше засоби масової комунікації, ЗМК). Проте для менеджменту цього процесу необхідні певні форми контролю аби уникнути накидання таких пріоритетів зовні. Тут у нас ситуація доволі сумна, оскільки, наприклад формування телевізійного ефіру в Україні відбувається за надкомерціалізованою моделлю («італізація») за відсутності громадського (але недержавного) телебачення, яке б формувало загальнозначимі стандарти життя¹². «Інформування» населення не має зворотного зв'язку. Згідно з висновками відомого експерта з ЗМК та інформаційних технологій О. Зернецької ЗМК в Україні розглядаються (і використовуються) лише як електоральна зброя політичних еліт, а не спосіб створення стабільної соціальної реальності¹³. Така ситуація означає, що «Україна не має реальних важелів для опору культурній та економічній експансії в галузі масових комунікацій»¹⁴.

---

¹² Зернецька О. В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини. - К., 1999. - С. 307.

¹³ Там само. - С. 309.

¹⁴ Білорус О. Г., Лук'яненко Д. Г. Трансформації економічної ролі держави і державної економічної політики // Глобальні трансформації і стратегії розвитку. - К., 1998. - С.277.

Українська Держава стоїть перед фактом принципової відкритості світові і глобального характеру політичних, економічних, технічних, мілітарних, релігійних, духовних і навіть мовних процесів та взаємовпливів. Це неймовірно ускладнює і робить важчим розв'язання до цього часу не вирішеної проблеми української ідентичності, ускладнює шляхи національно-політичного, економічного, культурного самоствердження.

Можна зробити висновок, що структурно-системна трансформація масовокомунікаційної галузі в Україні відображає і загальний незадовільний стан економіки України в цілому, і соціальну нестабільність в її суспільстві. Телебачення не стало інструментом гармонізації відносин у суспільстві, не справляється із покладеними на нього функціями (вони цілком визначені в світі: вироблення і розповсюдження ідеалів, моделей поведінки, стандартів соціального буття), не сприяє соціалізації особистості. Не слід звинувачувати в цьому лише національні ЗМК, адже досі немає чітко артикульованої доктрини національних інтересів України, зовнішньо- і внутрішньополітичних пріоритетів і визначення перспектив розвитку українського суспільства, зрозумілих кожному громадянину України. «Політика реформування повинна бути відкритою, зрозумілою для населення. І найголовніше - орієнтуватися на широке залучення населення до прийняття рішень», - справедливо зазначає український вчений-політолог В. Зленко¹⁵. А оскільки цього немає у загальнодержавному контексті, українське телерадіомовлення, по суті, не тільки віддзеркалює такий стан речей, але за відомими його функціями та можливостями, робить його ще більш очевидним.

Процес руйнації віри в ЗМК як у верховного оракула й могутне знаряддя призвів до того, що у сприйнятті повідомлень ЗМК стало переважати нігілістичне ставлення. Особливо ця тенденція набула поширення після декількох передвиборних політичних кампаній, під час яких різні канали телерадіомовлення демонстрували свою залежність від тих чи інших партійних і фінансових груп, підриваючи віру громадян в об'єктивність, незалежність і

---

¹⁵ Зленко В. А. Стратегії побудови громадянського суспільства і соціальної держави // Глобальні трансформації і стратегії розвитку. - С. 327.

незаангажованість, задекларовану багатьма недержавними ЗМК. Нині масова свідомість українського суспільства реагує на ЗМК з апатією та роздратуванням. Але це не той стан, що веде до конструктивних громадських дій.

Відсутність роботи (передусім - з боку ЗМК), спрямованої на розвиток інформаційної та комунікаційної свідомості громадян України, не може не тривожити. Несформованість громадської думки про те, що захист комунікаційного середовища є частиною екології культури, призводить до того, що не створюються громадські організації з питань функціонування національних ЗМК на кшталт британської «Асоціації глядачів і слухачів», яка бореться за очищення ефіру від низькопробної телепродукції, захищаючи свої права і права дітей на громадське культурне середовище. Така діяльність добре розвинена в кожній країні Західної Європи і Південної Америки. Але й навіть такі заходи вважають неспроможними стримати культурний експансіонізм США. Становище України, в якій немає імунітету до найсерйозніших вад, властивих світовій масовій комунікації, робить її масовокомунікаційну галузь незахищеною від глобальних чинників та не звільняє її від регіонального масовокомунікаційного та культурного впливу Росії. Цей вплив має складну природу, пов'язану не тільки з нещодавнім спільним минулим у складі СРСР.

Водночас аналіз телепрограм державного і недержавного телебачення дозволяє зробити висновки, що телепродукція країн-сусідів з Центральної Європи майже не представлена ні на рівні художніх фільмів, ні на рівні документальних стрічок. Зовсім занедбані галузі дитячого і освітнього телебачення, хоча європейське громадське телерадіомовлення має чудовий досвід у цій сфері (британські програми BBC 2, французькі освітні і культурні програми тощо).

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ МІГРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ

Глобалізація міграції: загальна характеристика

У даному підрозділі глобалізація розглядається як процес, пов'язаний з переміщенням людей по регіонам і континентам, будь то переміщення в пошуках роботи, освіти або етнічно мо-

тивовані міграції. Звичайно, не всі міжнародні переміщення можна вважати саме глобальними; наприклад пересування людей до ЄС з суміжних країн можна вважати міграцією регіональною. Проте, якщо це є частиною довшого маршруту транзитних міграцій, є наслідком зникнення (полегшення долання) кордонів у результаті лібералізації міжнародних відносин, то й це, очевидно, є виявом *глобалізації міграцій*.

Якщо географічна екстенсивність моделей міграції - величина перемінна, то про інтенсивність потоків можна сказати те ж саме. Показником інтенсивності може бути чисельність мігрантів у співвідношенні з тими, хто залишається на батьківщині і корінним населенням. Крім того має значення й те, чи є міграція елітарним або масовим явищем. Такі якісні фактори важливі під час оцінки показників інтенсивності. Тому ми намагаємося використовувати як відносні, так і якісні способи виміру міграції.

Швидкість міграції можна оцінювати двома способами. По-перше, ми можемо розглядати пересування людей по регіонах у певні періоди часу, беручи за відрізок часу проміжок між початком і завершенням масової міграції. По-друге, ми можемо розглядати швидкість з погляду індивіда, - тобто з огляду на час, що потрібен мігранту на те, щоб він, залишивши свої рідні місця, улаштувався в новій країні, що надала йому притулок. Зрозуміло, що основне зрушення щодо цього було досягнуто змінами в транспортній технології.

Які сфери соціального життя охоплюють і перетворюють моделі міграції - глобальні та інші? Значна частина літератури з міграції присвячена проблемам *руху праці*. Ми ж описуємо насамперед *рух народів*, а не праці, навіть якщо праця і була у більшості випадків причиною міграцій. Рух робітників у пошуках заробітку, що є реакцією головним чином на коливання ринкових сил, на співвідношення попиту та пропозиції, є всього лише одним, хоча й важливим, аспектом масової міграції людей на планеті. До того ж процес міграції переплітається з дією політичних, військових і культурних структур і є однією з їхніх складових. Навіть поверхневий погляд на походження міграційних процесів підтверджує це.

Моделі *військової глобалізації* породжують нові потоки людей із країн-переможниць у країни, що зазнали поразки чи

піддалися тиску (це було значимо у модерний етап глобалізації), або, що у наш час більш вагомо, - потоки біженців з районів, охоплених війною, у місця, де можна знайти притулок. Відповідно, вплив глобальних і регіональних міграцій на країни, звідкіля йдуть потоки, і на країни, до яких вони спрямовуються, нерідко - як і варто було очікувати - буває різноманітним. Знаючи, що моделі міграції переплітаються з моделями економічної, культурної й політичної взаємодії й перетворюють їх, ми можемо очікувати впливу міграції на всі ці сфери суспільного буття.

Найбільш очевидно, що міграція торкається моделей праці й зайнятості. Однак навряд чи можна охопити всі економічні наслідки міграції тільки через проблеми зайнятості й праці. Наприклад, великомасштабна міграція китайських родин і їхніх капіталів з Гонконгу до Західної Канади в 80-х і на початку 90-х років вплинула головним чином не на ринок праці, а на зміни у володінні фірмами, ринки житла і перетворення міжнародних моделей торгівлі у нинішній провінції Британська Колумбія й у Ванкувері. Так само основний вплив на алжирську економіку міграції з Алжиру до Франції бачиться, імовірно, не у скороченні рівня внутрішнього безробіття. Набагато серйознішим є вплив переведенням твердої валюти на платіжний баланс і підрив офіційного обмінного курсу в результаті неофіційного руху валюти на чорному ринку.

Крім того, люди, які мігрують, переносять із собою свої культури. Створення поселень і міграційних громад призводить до виникнення нових соціальних відносин між співвітчизниками, що залишилися на батьківщині з одного боку, і емігрантською громадою, емігрантами і корінним населенням - з іншого. Поява іммігрантських громад, що зберігають або не зберігають тісні зв'язки з їхнім колишнім місцем проживання, створює і перетворює моделі культурного впливу і соціальної ідентифікації. Присутність іммігрантського співтовариства неминуче наводить на думку про порівняння і контраст культури іммігрантів з місцевими культурами. Міграція людей супроводжується рухом нових ідей, релігій, вірувань і т. ін.

Рух людей відбувається, звичайно, не у вакуумі, але повинен бути організованим і зорієнтованим у часі та просторі. Для міграції потрібні інфраструктура й інститути транспорту, зв'язку і

регулювання. Від транспортних і комунікаційних інфраструктур залежить вартість, ступінь ризику, швидкість і масштаб потенційної міграції. Наявність дешевого транспорту і телекомунікацій впливає на ступінь контакту, підтримуваного іммігрантськими громадами зі своєю колишньою батьківщиною. Але і незалежно від цих інфраструктур міграції завжди - формально чи неформально - координувалися і регулювалися. Навіть втеча переможеного і знедоленого неофіційно координується відповідним відомством чи агентством у справах біженців у країні, до якої він прямує. Сучасні мігранти подорожують по світу, у якому міжнародне право починає впливати на внутрішнє законодавство, а міжнародні організації контролюють міграційні процеси і втручаються в них. Міжрегіональний чи трансконтинентальний рівень розвитку обох інфраструктур і регулювання позначається і безпосередньо вплине на глобалізацію самої міграції.

Стратифікацію глобальної й регіональної міграції можна визначити, скориставшись такими поняттями, як нерівність місця походження і місця призначення. Нерівний доступ у ті чи інші групи в різних місцях і за відносної потужності міграційних потоків і державних установ, що їх контролюють і формують, дають уявлення про ієрархію влади. Розходження, на які вказує В. Мак-Нейл, між *елітарною* і *масовою міграцією*, свідчить не лише про їхній різний соціальний склад, але також і про те, що різні соціальні групи володіють різними можливостями і накопиченими ресурсами, необхідними для міграції й успішного входження до складу інших співтовариств і облаштування на інших територіях. Ця владна ієрархія серед мігрантів співвідноситься з ієрархією державних потужностей, оскільки різні країни мають неоднакові можливості керувати пересуваннями населення, зберігати непопущність своїх кордонів і формувати структуру міжнародних міграційних режимів.

Зовнішня міграція в Україні та її вплив на демографічний розвиток

На різних етапах історії України міграційні процеси по-різному впливали на динаміку чисельності населення. Наприкінці XIX ст. мешканці українських земель, що перебували у складі Російської

та Австро-Угорської імперій, активно вливалися у потік мігрантів з Європи за океан. За кількістю вибулих до Нового світу на початку минулого століття українці посідали третє місце серед етносів Російської імперії після євреїв та поляків. Чимало було українців і серед осіб, які переїхали до країн Америки з Польщі у період між двома світовими війнами. До Другої світової війни та у перші повоєнні роки Україна зазнала значних міграційних втрат населення внаслідок вербування робочої сили на новобудови східних регіонів колишнього Радянського Союзу та освоєння цілинних земель, а також насильницького вивозу з території України розкуркулених та репресованих осіб, депортації окремих етнічних груп. Так, у період другої світової війни з південних областей України та Криму до Сибіру, Казахстану та Середньої Азії було депортовано понад 400 тис. німців, майже 200 тис. кримських татар, по 11-15 тис. греків, болгар та вірменів.

Упродовж 1960-1980-х рр. сальдо міграції населення України не перевищувало ± 100 тис. осіб на рік. Більшу частину періоду цей показник був додатним, забезпечуючи 5-10 %, а в окремі роки - до 25 % загального приросту населення. Однак міграційні процеси мали значний кумулятивний вплив на подальше формування вікової структури населення: адже на роботу в регіони Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі тощо виїжджали молоді люди, а поверталися переважно пенсіонери. Так, *протягом 1959-1989 рр. чисельність усього населення завдяки міграціям зростала менш ніж на 1 % за десятиліття*, у той же час за кожний міжпереписний період внаслідок дії міграційного чинника чисельність населення у віці 20-29 років серед чоловіків зменшувалася на 5-6 %, серед жінок - на 2 %. Натомість чисельність осіб молодших пенсійних вікових груп (чоловіки 60-69 років, жінки 55-69 років) протягом 1959-1970 рр. внаслідок міграції зросла більше ніж на 4 %, у 1970-1979 рр. - на 2 %, і лише у 1980-х роках цей процес уповільнився.

Таким чином характер міграції посилював процес старіння населення, розвиток якого в Україні зафіксовано з середини ХХ ст. Крім того тенденції міграції населення післявоєнного періоду прямо (через відтік населення) та непрямо (через втрату потенційних народжень внаслідок виїзду контингентів діто-

родного віку) прискорили настання депопуляції принаймні на кілька років. Ще однією структурною особливістю міграції часів Радянського Союзу була концентрація висококваліфікованої робочої сили та фахівців у центрі його європейської частини, що знижувало професійний та освітній потенціал периферійних територій, у т.ч. України.

У останньому десятиріччі ХХ ст. внаслідок економічної кризи та зниження рівня життя населення різко низився рівень передусім стаціонарної міграції, яка пов'язана зі зміною офіційного місця проживання і реєструється державною статистикою. Якщо на межі 1980-1990-х років у міграціях брали участь 3-3,5 млн жителів України, то наприкінці 90-х - близько 1,6 млн. Значною мірою це зумовлено зубожінням населення і відсутністю у нього коштів, необхідних для здійснення переїзду. Важливим чинником, що обмежує міграцію, є також поява безробіття, яке зробило проблематичним працевлаштування практично в усіх регіонах СНД і примусило багатьох наших співвітчизників більше, ніж у радянські часи, цінувати своє робоче місце.

Таблиця 11.3

Обсяги внутрішньодержавної та зовнішньої міграції в Україні у 1995-2002 рр., тис. осіб¹⁶

Міграція населення	1995 р.	2000 р.	2002 р.
всього	1899,2	1627,5	1553,8
внутрішньодержавна	1446,5	1473,5	1435,1
зовнішня	452,7	154,0	118,7

Іншою причиною зниження мобільності став розпад Радянського Союзу і виникнення на його місці групи нових країн, що призвело до посилення відмінностей у соціальному, економічному, етнічному, законодавчому середовищі колишніх республік СРСР. Загальний обсяг міждержавної міграції зменшився істотноше, ніж

¹⁶ *Населення України 2002. Щорічна аналітична довідка.* - К., 2003. - С.117.

внутрішньодержавної - з близько 1,5 млн осіб у 1988 р. до 119 тис. осіб у 2002 р. Більше того, у другій половині 90-х років та на початку XXI століття зменшення міграційного обороту відбувається виключно за рахунок зовнішньої міграції (табл. 11.3).

Так, якщо у 1988 р. до України з колишніх республік СРСР прибуло 500 тис. осіб, а вибуло до цих країн 400 тис., то у 1996 р. кількість прибулих становила 124 тис., а вибулих - 194 тис. осіб у 2000 р. - 49,7 тис. та 55,4 тис. осіб, а у 2002 р. - 36,3 тис. та 49,5 тис. осіб відповідно.

І якщо обмін населенням з найбільш етнічно та географічно близькими країнами колишнього СРСР - Російською Федерацією, Білоруссю та Молдовою можна вважати відносно активним, то міграційні зв'язки з країнами Балтії практично зійшли нанівець, а контакти з країнами Закавказзя та Центральної Азії набули одностороннього характеру - переважання руху населення в Україну. Гостра економічна і політична ситуація в Грузії, Вірменії, Азербайджані та Таджикистані, а також процес репатріації представників депортованих народів та етнічних українців - жертв політичних репресій і радянської політики перерозподілу населення, підтримують на досить значному рівні інтенсивність прибуття населення з цих регіонів до нашої країни, тоді як зворотний потік поступово зменшується.

Зняття «залізної зависи» у другій половині 1980-х років викликало різку активізацію незначної за часів ідеологічної війни еміграції за межі колишнього СРСР. Якщо за останні роки існування СРСР з України за його межі вибувало у 8-10 разів менше людей, ніж до радянських республік, а у першій половині 1990-х років співвідношення обсягів цих двох потоків еміграції становило 4:1, то тепер майже 40 % вибулих з нашої країни прямує до країн «далекого зарубіжжя». Цей потік емігрантів характеризується підвищеною часткою осіб з вищою освітою порівняно з контингентами вибулих до країн СНД та Балтії. Особливо високим є освітній рівень вибулих до Канади.

Нині до країн «далекого зарубіжжя» щорічно виїжджає на постійне або тимчасове проживання на офіційній основі 25-50 тис. осіб (у 2002 році - 26,7 тис. осіб). Понад 90 % від цієї кількості припадає на дві групи країн.

Перша група - це Польща, Німеччина, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Греція, Ізраїль, тобто країни, представники основних етносів яких компактно проживають в Україні (у деяких з цих країн є значна українська діаспора).

Друга група - так звані переселенські країни - США, Канада, Австралія, Нова Зеландія. Основними країнами еміграції були й залишаються Ізраїль, США та Німеччина. Остання за кількістю вибулих туди українських громадян з 2001 р. вийшла на першу сходинку, випередивши Ізраїль. За *відносною інтенсивністю* вибуття з України перше місце зі значним відривом посідає Ізраїль (у 1999-2002 рр. сюди прибуло майже 300 українців у розрахунку на 100 тис. середньорічного приросту населення цієї країни), відповідно на другому, третьому, четвертому місцях перебувають Молдова, Росія, Білорусь (30-50 осіб на 100 тис. населення), далі - Німеччина та більшість країн СНД. Основними міграційними партнерами по прибуттю населення до України є Молдова (понад 100 осіб на 100 000 мешканців), Російська Федерація (28), Вірменія, Ізраїль та Білорусь (17-18).

Офіційно зареєстровані міграційні зв'язки України з країнами Азії (крім країн СНД та Ізраїлю), Африки і Латинської Америки характеризуються незначними масштабами та приблизною рівнозначністю прямого й зворотного потоків. Основним чинником міграційного обміну населенням з цими регіонами світу є ротація мігрантів, які прибувають до України для отримання освіти - повернення на батьківщину вихідців з відповідних країн, які закінчили навчання у вузах нашої країни, та заміна їх новими контингентами. Імміграція в Україну з цього регіону, за офіційними даними, становить 2-3 тис. осіб на рік. Так, у 2001 р. в Україні навчалися 22,6 тис. іноземних студентів (на третину менше, ніж 10 років тому), та 3,5 тис. іноземців працювали в нашій країні.

Протягом 1992 р., коли спостерігався максимальний міграційний приріст населення України, наша країна мала додатне сальдо міграції майже з усіма країнами - колишніми республіками СРСР та економічними регіонами Російської Федерації. Основним регіоном колишнього Радянського Союзу, що мав додатній міграційний баланс з Україною, був Центрально-Чорноземний район РФ, а сальдо міграції населення України з Поволжям та Білоруссю

було практично нульовим. Отже, міграційний приріст населення України початку 90-х років сформувався головним чином за рахунок притоку з Російської Федерації, сальдо міграції населення з якою у 1992 р. склало 165,6 тис. осіб, або 57,5 % усього міграційного приросту населення України. Причому, майже половина мігрантів прибула з Далекого Сходу, по 1/6 частині - з Півночі та Західного Сибіру трохи менше 1/6 частини - зі Східного Сибіру. Саме вихідці з України, які працювали і працюють у названих регіонах, і сформували на той час основну частину міграційного приросту української людності. Серед інших країн за внеском у міграційний приток населення до України виділялися Узбекистан (передусім, за рахунок репатріації депортованих народів), а також Молдова та Казахстан. Загалом приріст населення України за рахунок міграції з країн - колишніх республік СРСР - склав майже 310 тис. осіб, однак 6,7 % цієї кількості поглинув від'ємний міграційний баланс з іншими країнами.

У період максимальних міграційних втрат населення України (1994 р.) Росія стала основним реципієнтом українських мігрантів - на неї припало 86,4 % усього міграційного зменшення чисельності населення України. Далекий Схід залишився єдиним економічним районом Російської Федерації, з яким Україна зберегла додатне міграційне сальдо. Від'ємним став міграційний баланс України з Білоруссю та майже нульовим - з Молдовою. Сальдо міграції населення України з іншими колишніми республіками СРСР залишалось додатнім, натомість майже у 2,5 разу зросла величина міграційних втрат України за межі колишнього Радянського Союзу.

На тлі зниження міграційної мобільності відбулися певні зміни статево-вікової структури мігруючих. Якщо 10-12 років тому основна частка мігрантів концентрувалась у віковому діапазоні 15-29 років, що зумовлено навчальною міграцією молоді та переміщеннями, пов'язаними з призовом юнаків на службу до збройних сил та звільненням у запас, то нині ця перевага нівелюється у зв'язку з набуттям стаціонарною міграцією переважно сімейного характеру. У зв'язку з цим у потоці мігрантів помітно збільшилася частка контингентів працездатного і старше працездатного віку, суттєво підвищилася частка жінок.

За даними поточної статистики, Україна за 1994-2001 рр. завдяки міграційному відпливу населення втратила майже 680 тис. осіб. Проте Перший Всеукраїнський перепис населення 2001 р., свідчить, що міграційні втрати за цей період є у 1,7 разу більшими і становлять **1 155,8 тис. осіб**. *Оскільки серед мігрантів переважають найбільш репродуктивно та економічно активні контингенти, основна маса яких зазвичай не повертається, опосередковані втрати населення України через зменшення чисельності народжених, а отже і природного приросту, та акселерацію демографічного старіння є набагато суттєвішими, ніж прямі.*

Найвищий по Україні рівень вибуття населення за межі колишнього СРСР щороку фіксується в Київській міськраді, хоча ці міграційні втрати з надлишком компенсуються притоком населення з інших регіонів України. Крім Києва, висока інтенсивність вибуття до Німеччини спостерігається у Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській та Харківській областях, до Ізраїлю - майже в усіх східних та південних регіонах. Трійку лідерів за рівнем вибуття до Сполучених Штатів Америки (за відносними показниками) створюють Волинська, Рівненська й Чернівецька області. Незаперечним лідером за інтенсивністю міграційних контактів з Угорщиною є Закарпаття: тут фіксується понад 85 % усієї стаціонарної міграції даного напрямку.

Протягом періоду незалежності в Україні відбувалося зменшення інтенсивності міграційних зв'язків з країнами - колишніми республіками СРСР. Натомість поширювалися контакти з країнами так званої території європейського заселення (Європа, Америка, Австралія, Нова Зеландія та Ізраїль). Обмін населенням з афро-азіатськими країнами поки що залишається незмінним, однак не виключена можливість його інтенсифікації у майбутньому.

Форми міграційних контактів з країнами «третього світу»

У даному аспекті проблеми Україна відіграє як активну (щодо державної регуляції та контролю міграції), так і пасивну (в сенсі нездатності контролювати самі причини та джерела міграції) роль. Це є ситуацією цілком характерною для даного етапу глобалізаційних трансформацій, коли «щільність» кордонів зменшується,

а кількість нестабільних точок земної кулі - ні. Глобальні соціально-економічні та еколого-демографічні диспропорції, військово-політична нестабільність у багатьох регіонах світу спричинюють активізацію відпливу місцевого населення у пошуках кращої долі. В Україні протягом останніх років постійно зростає кількість біженців. Наприклад, з 1997 по 2003 роки їхня чисельність зросла більш, ніж у 2,5 разу. З одного боку, це відображає сумні реалії сучасного світу (військові перевороти, збройні конфлікти тощо), з іншого - це реакція на обмеження імміграції з цього регіону західноєвропейськими країнами. Не маючи змоги використати офіційні імміграційні канали, багато людей намагаються зробити це незаконним шляхом чи взагалі потрапити на територію країни нелегально.

Станом на 1 січня 2003 р. в Україні було зареєстровано 2 966 осіб, яких було визнано біженцями (з них 881 дітей). Це вихідці більш ніж з 40 країн Азії, Африки, СНД та колишньої Югославії. Понад половину від загалу становлять громадяни Афганістану - 1572 осіб, хоча за останній час їх частка дещо зменшилася - з 86 % у 1996 р. до 53 % у 2002 р. Наступні місця за кількістю біженців в Україну посідають Вірменія - 244 особи, Азербайджан - 232 особи та Росія - 228 осіб. На тлі зниження питомої ваги шукачів притулку з Афганістану спостерігається збільшення кількості біженців з СНД, що викликано чеченською війною та іншими чинниками нестабільності на Кавказі, а також з країн Африки. Кількість біженців з колишньої Югославії після врегулювання югославської кризи суттєво зменшилася. Натомість у зв'язку з подіями на Близькому Сході збільшилася питома вага біженців з Ірану та Іраку (останніх - на третину).

Левову частку загальної кількості біженців (67 %) становлять особи працездатного віку, близько 3 % - особи старше працездатного віку, решта - діти віком до 16 років. Звертає на себе увагу той факт, що серед біженців частка осіб працездатного віку вища, ніж у населенні країн їх походження, тобто *притулку за кордоном шукають переважно соціально активні індивіди*.

Статеві-віковий склад біженців відрізняється за країнами їх походження. Так, серед біженців з Грузії діти становлять 25 %, з Афганістану - 31 %, з Азербайджану - 33 %, з Росії - 41 %, а

серед вихідців з Африки - лише близько 15 %. Жінки серед азербайджанців становлять лише 12 %, серед африканців - 17,4 %, серед афганців - 27,5 %, серед біженців з країн Європи, в тому числі з Росії, розподіл біженців за статтю є паритетним. Найвища частка осіб старше працездатного віку спостерігається серед вихідців з Азербайджану - 7,7 % та з Росії - 4,4 %, тоді як серед африканців їх немає.

Розподіл за статтю та віком відображає особливості формування різних національних груп біженців в Україні. Якщо взяти до уваги, що серед біженців з африканських країн переважають самотні чоловіки, оскільки це здебільшого колишні студенти українських вузів, то серед афганців крім колишніх студентів є й такі, що прибули з Афганістану після падіння режиму Наджибули - вони виїздили з країни цілими сім'ями і також значною мірою сприяли формуванню афганської громади. Сімейна міграція також характерна для більшості біженців з пострадянського простору¹⁷.

Досить високим є освітній рівень біженців. Так, серед осіб без громадянства та іноземців, які подали заяву про надання їм статусу біженця до Київського міського управління у справах національностей та міграцій, середню освіту мали 36 % осіб відповідного віку, а вищу - 40 %. Середній освітній рівень більш характерний для жінок - біженки з таким рівнем освіти становили 60 % від загалу. Чоловіки-біженці більш освічені - серед них майже 50 % мали вищу освіту. Близько 1,6 % заявників мали вчений ступінь. Факт наявності такого рівня освіченості досить закономірний, якщо врахувати, що значний відсоток заявників - це колишні аспіранти українських вузів та наукових установ.

Дані соціологічного обстеження 1998 р., яке охопило 411 біженців в Україні, показали, що крім рідної мови, біженці володіють також російською та українською мовами. Наприклад, 54,9 % респондентів заявили, що вільно володіють російською мовою, а ще 30,9 % - що можуть нею спілкуватися¹⁸. За даними

---

¹⁷ Малиновська О. А. Біженці у світі та в Україні: моделі вирішення проблеми. - К., 2003. - С. 200.

¹⁸ Шульга Н. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. - К., 2002. - С. 393.

управління у справах національностей та міграції у місті Києві, серед біженців працездатного віку 6,9 % становлять економісти, 6,9 % - медики, 9,2 % - вчителі, 13,6 % - інженери тощо¹⁹.

Найбільша кількість біженців оселилася у Києві. На 1 січня 2003 р. їхня кількість становила 1089 осіб. Це є закономірним, враховуючи, що в столиці набагато простіше знайти житло, влаштуватися на роботу, тут розташовані провідні українські вузи, які закінчувала досить значна частина нинішніх біженців, у столиці проживають їхні друзі та численні громади земляків. Важливу роль відіграла також та обставина, що в Києві процедура розгляду заяв про надання статусу біженця розпочалася найраніше. Проте з 1996 р. (від початку процесу розгляду заяв) ситуація дещо змінилася: якщо на початку 90-х років у Києві перебувало 70 % всього континенту біженців, то нині - близько 37 %. Друге місце за кількістю біженців утримує Одеська область, хоча кількість біженців тут останніми роками дещо скоротилася. Найменше біженців на Тернопільщині (одна особа), а в Івано-Франківській та Сумській області біженців взагалі не зареєстровано.

На кількість біженців в Україні впливає не лише прийняття рішень за заявами про надання статусу біженця, але й динаміка втрати відповідного статусу. Необхідно зазначити, що кількість наявних біженців є на третину меншою, ніж кількість осіб, яким такий статус було надано органами міграційної служби. За Законом України «Про біженців» 1993 р. відповідний статус надається на три місяці і може бути продовжений. Втрата статусу біженця у переважній більшості випадків пов'язана з виїздом біженців за територію України, частіше до країн Заходу, де рівень етносоціального захисту біженців вищий, рідше - до країн походження (наприклад, біженці з Югославії повернулися додому після закінчення бойових дій). У поодиноких випадках втрата статусу біженця пов'язана з іншою зміною правового статусу іноземця - набуття громадянства України, отримання дозволу на постійне проживання чи на проживання у зв'язку із навчанням у вузі тощо.

---

¹⁹ *Новік В.* Освітній рівень та фахова спеціалізація біженців, які прибувають до України // Проблеми міграції. - 2000.- № 1.- С. 14, 17.

У деяких областях (Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Закарпатська, Миколаївська, Сумська, Тернопільська) надання статусу біженця розпочалося набагато пізніше, оскільки відповідні заяви до органів міграційної служби там не приймалися чи не давалися. Ці регіони або належали раніше до закритих для в'їзду іноземців (Миколаїв, Суми, прикордоння), або є непривабливими для мігрантів через несприятливу екологічну ситуацію (Житомирська область). Зазначені області є здебільшого аграрними, з невеликою кількістю вищих навчальних закладів та порівняно менш розвиненою соціально-економічною інфраструктурою.

Значного поширення в нашій країні набуло таке негативне явище, як *нелегальна міграція*. Територія України активно використовувалася для незаконного переправлення людей з деяких азіатських та африканських країн до Західної Європи. У 1991-2002 рр. на кордонах України було затримано 88 тис. нелегальних мігрантів. Кількість порушників стрімко зростала: зі 148 осіб у 1991 р. до 14,6 тис. осіб у 1999 р. Нині цей негативний процес вдалося призупинити - кількість затриманих на державному кордоні України нині не перевищує 5,5 тис. осіб на рік.

Масштаби нелегальної міграції в Україні важко точно оцінити. За даними Міністерства внутрішніх справ, у нашій країні без будь-яких підстав для перебування знаходиться від 20 тис. до 30 тис. іноземців. За оцінками експертів з інших відомств, ці цифри сягають 500 тис., навіть мільйона осіб - такі висновки базуються на даних прикордонних служб про в'їзд і виїзд іноземців з території країни. Згідно з даними з останнього джерела у 1997 р. така різниця сягала 3,7 млн осіб.

За статистикою прикордонних служб, серед мігрантів представлені громадяни понад 100 країн світу. Найчисленніші групи нелегальних мігрантів, які затримуються на кордонах України, становлять громадяни Китаю, Індії, Шрі-Ланки, Афганістану, деяких африканських країн тощо. Значна частина нелегальних мігрантів прибуває з країн, де активно діють міжнародна наркомафія та терористичні організації. Це дозволяє припускати можливість використання території України для транзиту наркотиків, зброї, виводу бойовиків тощо.

Особливо відчутними є наслідки нелегальної міграції для окремих регіонів України. У районах прикордоння нелегали надовго не затримуються, намагаючись пройти його щонайшвидше. А от у великих містах, перш за все у Києві, Харкові, Одесі, Львові та деяких інших, вони осідають на певний час, посилюючи таким чином і без того напружену криміногенну ситуацію. Так, за оцінками фахівців лише у Києві кількість нелегальних мігрантів сягає 15 тис. осіб, у Харкові їх близько 5 тис., що є цілком співставним з кількістю іноземців, які перебувають тут легально²⁰.

Міграції в ЄС: нормативний аспект

Суттєвою складовою структури зовнішніх міграцій є міграційний процес з ЄС. Якщо про інтенсивність цього процесу вже йшлося, то про нормативні аспекти і перспективи варто сказати докладніше. В останнє десятиліття було досягнуто фактично вільного руху населення через спільні кордони з європейськими країнами, значно розширено контакти, відновлено зв'язки між членами розділених родин, розвинуто культурне, освітнє, наукове, ділове співробітництво.

Внаслідок економічної кризи в Україні, різниці в рівнях життя та зарплатах між Україною та сусідніми державами рух через кордон мав дещо асиметричний характер: у ньому переважали громадяни України, які не лише реалізовували можливості підтримувати родинні та інші зв'язки з громадянами сусідніх держав, а виїжджали за кордон з метою заробітку.

Зі вступом країн Центральної Європи до ЄС, попри всі позитивні моменти, які обіцяє Україні безпосереднє сусідство з Євросоюзом, контакти між людьми внаслідок уведення сусідніми державами візового режиму перетину кордону ускладнилися. Це має негативний вплив на рівень транскордонного співробітництва, соціально-економічне становище у прикордонні, інтенсивність, характер та спрямованість міграційних переміщень населення.

Водночас, попри всі рішення політиків та урядів, міграційні процесії є об'єктивними і розвиваються за своїми незаперечни-

---

²⁰ *Малиновська О. А.* Біженці у світі та в Україні: моделі вирішення проблеми. - К., 2003.- С. 201, 202.

ми законами. Один з найголовніших з них полягає у тому, що міграція виникає внаслідок диспропорцій у продуктивності праці та величині заробітку і є реалізацію бажання людей покращити своє матеріальне становище шляхом переїзду у місця з кращими можливостями отримання доходу. Рух працівників збільшує пропозицію робочої сили в регіонах з вищою зарплатнею і зменшує її у працenaдлишкових регіонах, внаслідок чого умови прикладання праці та її оплати починають вирівнюватися. Таким чином, зняття обмежень руху через кордон може бути важливим кроком до інтенсифікації економіки України, предметом співробітництва з сусідніми державами. В іншому разі, враховуючи нинішню різницю в рівнях життя та заробітків між Україною та країнами Європи, а також реальну потребу європейських країн у додаткових робочих руках з-за кордону, міграція все одно відбуватиметься, проте у спотворених формах, у сфері тіньової економіки та чорного ринку праці, порушень прав людини.

Негативні наслідки візових обмежень права на вільне переміщення українців дадуться взнаки і в самому ЄС, оскільки дестабілізаційні процеси у безпосередньому сусідстві, перешкоди на шляху традиційно взаємовигідного співробітництва між Україною та сусідніми країнами не відповідають інтересам Союзу, як і можливий пов'язаний з цим конфлікт інтересів між ЄС і новими членами, який може ускладнити процес розширення.

Крім того, об'єднана Європа об'єктивно зацікавлена у розвиткові співпраці з Україною у міграційній сфері. Дослідниця О. Малиновська визначає такі основні чинники, що характеризують міграційні зв'язки України з ЄС:

- по-перше, демографічна та економічна ситуація в Європі вимагає залучення робочих рук з-за кордону, причому українська робоча сила внаслідок високого кваліфікаційного рівня та найменшої культурної дистанції має значні переваги перед іммігрантами з інших континентів;

- по-друге, перехід працівників з країн Центральної Європи, що стали повноправними членами ЄС, на вищі щаблі на ринку праці західноєвропейських країн звільнить нішу, яку вони займали, внаслідок чого потреба в робочій силі в певних галузях (будівництво, сільське та домашнє господарство) зростатиме;

- по-третє, попит на українську робочу силу, як некваліфіковану, так і кваліфіковану, збільшуватиметься в країнах - нових членах ЄС внаслідок того, що їхні громадяни, отримавши право вільно пересуватися територією Євросоюзу, в свою чергу виїжджатимуть на роботу на Захід²¹.

Тому можна сподіватися, що неодноразові декларації речників ЄС щодо неприйнятності нової стіни на східних рубежах об'єднаної Європи, які одночасно є західними кордонами України, втіляться у конкретних ініціативах назустріч Україні. Вони мають полягати у віднайденні шляхів мінімізації негативних наслідків упровадження візового режиму щодо поїздок громадян України в сусідні держави.

Треба зазначити, що, зі свого боку, Україною вже висунуто у візовому питанні низку конкретних ініціатив. Вони спрямовані на лібералізацію візового режиму для громадян країн ЄС і запровадження більш жорсткого порядку в'їзду громадян тих країн, що є постачальниками нелегальних мігрантів. Певним чином змінюється ситуація і після подій Помаранчевої революції, коли тимчасове скасування віз для громадян ЄС може передбачати певні кроки у відповідь. Втім, сьогодні важко робити більш чіткі прогнози, виходячи з того, що «візові стосунки» з Україною спричинили низку внутрішньополітичних скандалів (зокрема у Німеччині восени 2004 р.), а подальший розвиток подій залежатиме від подальшої ситуації в Україні.

З метою посилення контролю за видачею та забезпеченням належного захисту українських в'їзних віз у лютому 1999 р. Постановою уряду було запроваджено новий порядок оформлення візових документів для в'їзду в Україну, введено візову етикетку типу Шенгенської візи з необхідним захистом від підробки. Посилення контролю за в'їздом в Україну знайшло виявлення у рішенні уряду щодо перетину кордону громадянами країн СНД лише за закордонними паспортами, що набуло чинності з 1 січня 2002 р.

До попередніх і сьогодні чинних заходів щодо полегшення міграційних контактів з ЄС віднесемо наступні. З 1999 р. Ук-

---

²¹ *Малиновська О.* Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС. - К., 2004. - С. 150-151.

раїна в односторонньому порядку запровадила безвізовий режим для громадян ЄС - власників дипломатичних паспортів. Постановою Кабінету Міністрів України від 5 травня 2000 р. громадян країн ЄС, Канади, США, Туреччини, Швейцарської Конфедерації та Японії, які прямують із службовою, діловою, науковою, приватною метою, а також у порядку культурного та спортивного обміну, під час оформлення української в'їзної візи звільнено від необхідності подавати запрошення. Спрощенню здійснення поїздок іноземних громадян сприяє також відміна Указом Президента України з 1 липня 2001 р. обов'язкової реєстрації іноземців, які перебувають на території України, в органах внутрішніх справ за місцем перебування в Україні. Тепер іноземців реєструють лише під час перетину ними державного кордону. З 1 липня 2002 р. було започатковано експеримент, під час якого в аеропортах Сімферополя та Одеси громадяни країн ЄС, США, Канади та Японії в'їжджали без віз, отримуючи право на восьмиденне перебування в країні. Чимало аспектів транскордонних стосунків було досліджено у аналітичній розвідці НІСД²².

У відповідь на ці дії європейським країнам було запропоновано встановити безвізовий порядок поїздок за українськими дипломатичними паспортами, запровадити багаторазові візи тривалого використання для власників службових паспортів і громадян, які в'їжджають до країн ЄС у справах бізнесу, науки, спорту, в рамках культурного обміну, спростити оформлення віз для організованих туристичних груп, збільшити кількість консульських установ держав ЄС в Україні.

Певний оптимізм щодо перспектив послаблення візових обмежень пересування Європою для українців викликає зміст найважливіших документів ЄС, де викладено бачення майбутніх стосунків об'єднаної Європи з країнами, що не ввійшли до співтовариства. Зокрема, у резолюції Європейського Парламенту щодо Повідомлення Єврокомісії «Ширша Європа - сусідні країни: нова структура відносин з нашими східними та південними сусідами» підкреслюється, що політика добросусідства має включати

---

²² *Безпосереднє сусідство з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці?* - Ужгород, 2002.

заходи щодо полегшення вільного пересування людей. Ще однією важливою її складовою має бути розвиток транскордонного та регіонального співробітництва. У цьому зв'язку надзвичайно важливою видається ініціатива Єврокомісії щодо так званого «малого прикордонного руху». У надісланому Європейській Раді восени 2003 р. документі пропонується встановити пільговий режим для в'їзду мешканців прикордоння з третіх країн з метою короткотермінового перебування на території країн ЄС.

Оскільки право на свободу пересування є важливою складовою свободи людини і громадянина, умовою успішного підприємництва, духовного і культурного збагачення, великого значення набуває діяльність держави щодо його забезпечення. Адекватна політика, з одного боку, дає можливість скеровувати міграційні процеси відповідно до національних інтересів, а з другого - сприяє підвищенню як внутрішнього, так і міжнародного авторитету держави.

Проте забезпечити вільне пересування громадян України в Європі за умов подальшої консолідації та розширення Європейського Союзу може, безперечно, лише інтеграція України до цієї організації. Її успіхи залежать передусім від внутрішньої ситуації в державі, поступового наближення до встановлених ЄС критеріїв. Прогрес на цьому шляху вимагає політичної волі, значних зусиль і часу. Вступ до ЄС дозволить викреслити нашу державу з так званого «чорного списку» держав, громадяни яких можуть в'їжджати на територію ЄС лише за обов'язкової наявності візи.

Етнічні чинники міграційних процесів

Етнічний склад населення, з одного боку, є результатом тривалого демографічного розвитку, у тому числі, його міграційної складової, з іншого - чинником, який значною мірою впливає на інтенсивність та спрямованість міграційних процесів. Неоднорідність етнічного складу населення України є одним з наслідків високої інтенсивності міграції в колишньому СРСР. Якщо переважна більшість етнічних українців в українському населенні народилися на території нашої країни, то значна частина представників національних меншин - громадян України є урожденцями інших колишніх республік СРСР.

На сучасному етапі міграційні процеси є основним чинником трансформацій етнічного складу населення. З розпадом СРСР та проголошенням незалежності України почалося повернення до нашої країни етнічних українців та представників депортованих народів (кримських татар, німців, греків, вірмен та болгар) з колишніх радянських республік. Натомість, чимало росіян, білорусів, представників інших етносів нового зарубіжжя, повертаються до країн походження. Виняток становлять кавказькі етноси: кризова економічна та політична ситуація у країнах Закавказзя, воєнні конфлікти на Кавказі стимулюють приток мігрантів з цього регіону до України, про що свідчать дані останнього перепису населення. Кількість прибулих вірмен зі своєї етнічної батьківщини до України майже у 7 разів перевищує кількість вибулих до Вірменії. Зафіксовано імміграцію вірмен до нашої країни з Білорусії, Молдови, Росії, Азербайджану, Грузії та деяких країн Центральної Азії. Значна кількість азербайджанців прибуває до України не лише з Азербайджану, але й з Вірменії, Грузії, Узбекистану.

Процес репатріації представників раніше депортованих народів триває вже понад десять років. Незалежна Україна як демократична країна визнала право депортованих народів на повернення до місць їхнього традиційного проживання. На сьогоднішній день до нашої країни (переважно до АР Крим) повернулося понад 280 тис. кримських татар, німців, греків, болгар, вірмен. Прибуття такої кількості іммігрантів протягом відносно короткого терміну загострило і без того складну ситуацію у забезпеченні житлом, працевлаштуванні, соціально-культурному обслуговуванні населення півострова, додало проблеми забезпечення поселень репатріантів земельними ділянками, необхідною інфраструктурою тощо. При цьому, попри існуючі домовленості й заяви країн виходу репатріантів про участь у фінансуванні програм їх інтеграції, Україна залишилася практично сам на сам з низкою проблем прийому та облаштування раніше депортованих осіб. Невеликі за обсягом кошти на їх вирішення надійшли лише від ряду міжнародних організацій (Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, Міжнародного фонду «Відродження», Агентства з міжнародного розвитку Туреччини тощо). Актуальною залишається і політико-правова проблема - набуття громадянства України депортованими особами.

Серед репатріантів перше місце за чисельністю посідають кримські татари. Повернення кримськотатарського народу, починаючи з 1989 р., відбувалося стрімкими темпами, але після 1992 р. цей процес уповільнився у зв'язку з економічним спадом в Україні. Більшість раніше депортованих кримських татар, які поверталися до України з Узбекистану, Росії, Таджикистану, Казахстану та Киргизстану, осіли переважно в Криму. Сім'ї колись депортованих німців розселяються в східних та південних областях (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Кіровоградська області), а також в Криму. Однак для німців переїзд в Україну є переважно лише зупинкою на шляху до історичної батьківщини - Німеччини. ФРН зі свого боку заохочує цей процес, надаючи переселенцям комплекс соціальних пільг. За роки незалежності України кількість вибулих етнічних німців сягає кількох тисяч осіб.

У період так званої «перебудови» різко зросли масштаби еміграції з України за межі колишнього СРСР, спочатку переважно євреїв, німців та греків, а нині - представників практично всіх етносів. Здебільшого виїжджають особи економічно-активного віку, що спричиняє диспропорції у демографічному старінні окремих етносів. Так, у сучасній Україні спостерігається різке постаріння єврейського населення, питома вага осіб у віці 50 років і старше, в якому становить більше 50 %. Представники єврейського етносу виїжджають до Німеччини, Канади, США, Ізраїлю, Австралії, Білорусі, Російської Федерації. У той же час спостерігається прибуття євреїв з таких країн, як Молдова, Азербайджан, Грузія та Узбекистан. Ця міграція відбувається в контексті загального збільшення числа іммігрантів з цих країн.

Має місце також виїзд поляків з України. Польська держава приймає всіх етнічних поляків, але допомогу надає лише тим, хто найбільше її потребує. Таким чином, етнічна міграція до Польщі дещо стримується. Окрім своєї етнічної батьківщини представники польської етнічної групи емігрують з України до Білорусі, Німеччини, Росії, Сполучених Штатів, Ізраїлю. У той же час помітна кількість поляків прибуває до України з Білорусі, Латвії, Молдови, Росії.

На початку 90-х років з України виїхали кілька тисяч чехів та «новаків», які проживали в Чорнобильській зоні. Уряди відповідних країн надали пільги та послуги для сімей мігрантів.

Етнічна структура внутрішньодержавних мігрантів у цілому відповідає розподілу населення за етнічною приналежністю. Натомість серед прибулих з-за меж нашої країни у 1994-1996 рр. українці становили менше 40 %, а серед вибулих - менше 30 %. Етнічні росіяни становили 55,6 % вибулих до країн колишнього СРСР. Потік прибулих вірмен та кримських татар в Україну формується в основному за рахунок осіб, які виїхали з колишніх радянських республік (передусім Вірменії та Узбекистану), паралельно відбувається еміграція вірмен з України до Німеччини, Росії, США, Ізраїлю. Питома вага євреїв за всіма потоками обміну населенням з країнами СНД та Балтії незначна, натомість представники цієї національності формують майже половину потоку вибулих за межі колишнього СРСР. Помітно вища, ніж у населенні України, і їхня частка серед прибулих з-за меж колишнього Радянського Союзу, що є ознакою розвитку зворотної міграції. Інтенсивність вибуття за межі колишнього СРСР етнічних росіян вища, ніж українців.

Останніми роками еміграція до країн нового зарубіжжя поступово втрачає своє етнічне забарвлення: питома вага євреїв зменшується, українців і росіян - зростає. Однак аналіз етнічних особливостей міграції ускладнений тим, що у другій половині 90-х років серед мігрантів різко почала зростати питома вага осіб, які мають паспорт нового зразка, в якому відсутня ознака «національність». Як наслідок, при підбитті підсумків розподілу мігрантів за національністю все численнішою стає група осіб, чия національність не вказана.

Про вплив міграції на етнічну структуру населення свідчить порівняння даних переписів 1989 та 2001 рр. Перш за все за обрхований період чисельність кримських татар зросла у 5,3 разу, вірмен - на 84 %, чеченців - на 56 %, абхазців - на 47 %, грузинів - на 45 %, азербайджанців - на 22 %. Кількість греків та німців, незважаючи (і завдяки) на їхній інтенсивний відтік на історичну батьківщину, майже не змінилася, у той же час чисельність представників більшості етносів колишнього СРСР зменшилася в середньому у 1,5-2 рази. На межі 80-90-х років у сільській місцевості Херсонщини, Донеччини та Криму оселилися турки-месхетинці.

Внаслідок активізації *міграції з країн «третього світу»* в Україні за цей період збільшилася кількість представників афро-азіатських етносів: індо-пакистанців - у 8,5 разу, в'єтнамців - у 8,2 разу, представників арабських народів - у 5,3 разу, китайців - у 3,3 разу, афганців - у 2,8 разу. У 8,8 разу зросла кількість курдів у результаті прибуття представників цього етносу як з Близького Сходу, так і з колишніх радянських республік. Процес входження нашої країни до світового економічного простору, розширення мережі міжнародних організацій, створення спільних підприємств та філій іноземних компаній зумовили багаторазове збільшення кількості представників країн розвинутої ринкової економіки (американців - у 64,5 разу, голландців - у 3,2 разу, англійців та японців - майже удвічі).

Можна стверджувати посилення глобалізаційних впливів у міграційному аспекті у двох вимірах (і напрямках): незначний, але все інтенсивніший приплив висококваліфікованих (переважно на рівні менеджерів) фахівців для підтримання і розвитку транснаціональної підприємницької інфраструктури (філії ТНК, західних та східноазійських корпорацій і фірм, загальний розвиток системи дистрибуції іноземних брендів та торгівельних марок, реалізації інвестиційних проектів), збільшення кількості представників різного роду міжнародних організацій, між- та неурядових структур з одного боку, та приплив значної кількості трудових мігрантів та біженців з нестабільних країн та регіонів «третього світу», які користуються лібералізацією перетинання кордонів та послабленням державного контролю з цього процесу. Вони є некваліфікованою робочою силою, слабо адаптованою до українських соціально-економічних реалій та ринку праці. Для значної частини цієї другої категорії іммігрантів Україна є переважно етапом транзитного маршруту до розвинутих країн Заходу.

Кримські татари та інші представники раніше депортованих народів прибувають переважно до сільської місцевості, тоді як вихідці з Кавказу та країн третього світу віддають перевагу міським поселенням. Міський характер розселення представників цих етносів значною мірою пов'язаний з тим, що для багатьох з них метою імміграції до України є здобуття освіти. За даними перепису 2001 р. кількість арабів, які проживають в міських поселеннях,

у 14,5 разу перевищує кількість тих з них, хто мешкає у сільській місцевості. Серед грузинів відповідне перевищення сягає 7 разів, азербайджанців - 4,4 разу, вірменів - 3,8 разу.

Оскільки в структурі прибулих з кавказького регіону та країн «третього світу» переважають чоловіки, серед цієї частини іммігрантів сформувались певні статеві диспропорції: нині серед арабів, які мешкають в Україні, чоловіки становлять 78,3 %, серед азербайджанців - 65,6 %, грузинів - 58,7 %, вірменів - 56,6 %.

Розвиток трудової міграції українських громадян за кордон

Невід'ємною складовою глобалізаційних процесів є інтенсифікація міграції робочої сили, в чому українські громадяни беруть активну участь. Ця форма міграції переважно не має постійного характеру (не є еміграцією), і має сезонний характер залежно від виду робіт, виконуваних мігрантами (сільсько-господарські роботи, будівництво тощо).

Внаслідок обмежених можливостей працевлаштування і низької заробітної плати на батьківщині чимало економічно активних громадян України стають трудовими мігрантами. Сьогодні трудова міграція є чи не єдиним засобом забезпечення прийняттого рівня життя для значної частини населення країни. Трудові міграційні поїздки українських громадян за кордон стали об'єктивною реальністю і, без сумніву, масовим явищем, щодо масштабів якого існують різні оцінки.

Виходячи з даних Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, в структурі трудової еміграції громадян України за ступенем легальності та можливостями статистичного обліку можна виділити 4 якісно особливі рівні.

1. Офіційна трудова міграція - переміщення українських громадян, які, виїжджаючи за кордон, декларують мету участі в трудовій діяльності і є легальними трудовими мігрантами в країнах, що їх приймають.

2. Неофіційна легальна міграція - рух наших співвітчизників за кордон, які метою поїздки декларують туризм або відвідування родичів, але фактично працевлаштовуються та легалізуються в країні-реципієнті. Учасники таких поїздок не можуть бути відстежені

вітчизняною статистикою, але при цьому стають цілком легальними трудовими мігрантами в країнах-реципієнтах.

3. Успішна нелегальна міграція - поїздки за кордон, пов'язані з незареєстрованою зайнятістю видами діяльності, дозволеними законодавством відповідних країн.

4. Нелегальна, кримінально індукована міграція - торгівля людьми, інші види руху громадян України за кордон з метою використання таких мігрантів проти їх волі у протиправній діяльності в країнах прибуття.

За даними офіційної статистики, кількість громадян України, які працювали за межами України у 2002 р. становила 40 683 особи, з них 40 570 - тимчасово працювали за кордоном за наймом і 113 осіб були зайняті у межах договорів підряду, причому спостерігається тенденція до збільшення чисельності цього контингенту. Із загальної чисельності 92,8 % становили чоловіки і 7,2 % - жінки. Майже 2/3 контингенту громадян України, які працювали за межами України, сформували представники Одеської області (їх нараховувалося 26 265 осіб), серед інших регіонів найбільше представлені Донеччина (4 408), м. Севастополь (4064), АР Крим (1290), м. Київ (1281) та Херсонщина (1096). Серед країн призначення за кількістю зареєстрованих трудових мігрантів з України особливо виділяється Греція (34,8 % від загалу), а також Кіпр (15,4 %), Ліберія (9,1 %), Великобританія (5,6 %), Німеччина (3,4 %), Росія (3,0 %) та Об'єднані Арабські Емірати (2,9 %).

Абсолютна більшість (84,3 %) осіб, працевлаштованих за кордоном за допомогою офіційних посередників, отримала роботу в галузі транспорту та зв'язку, головним чином у морському транспорті. Серед інших галузей за кількістю працевлаштованих виділяються рибне господарство (5,9 %) та будівництво (3,8 %). Домінуюча кількість легальних мігрантів саме з Одещини та причорноморських регіонів (особливо портових міст) спричинена розвалом Чорноморського морського пароплавства (на 1991 р. - найбільшого у світі), що зумовлює наймання за контрактною системою значної кількості кваліфікованих моряків (командно-штурманського та техніко-експлуатаційного складу) на судна міжнародних кампаній, приписаних переважно до Ліберії, Кіпру та Греції, спільних та іноземних підпри-

емств з морського нафто- та газовидобутку. Вагомість Кіпру пов'язана зі сполученням морських перевезень та активного туристичного бізнесу для російськомовного пострадянського ареалу. Необхідно також враховувати, що це ще неповна картина, оскільки значна частка моряків торговельного флоту - громадян України була за радянських часів приписана до виділеного з Чорноморського Новоросійського пароплавства, що тепер є російським, і бере участь в аналогічних контрактних схемах через російську сторону.

На жаль, державна статистика відображає масштаби переміщень лише тих українських громадян, які виїжджають на заробітки за допомогою офіційних посередників і при виїзді за кордон декларують мету участі в трудовій діяльності, тобто лише незначної частини реального контингенту трудових мігрантів (і це визнають самі працівники статистичних органів та служб зайнятості). Поза увагою залишаються наші співвітчизники, які виїхали за кордон з декларованою метою туризму, відвідування родичів тощо, а насправді - для трудової діяльності.

У вітчизняній науковій та публіцистичній літературі наводяться різні оцінки щодо чисельності зовнішніх трудових мігрантів. Згідно з даними дослідження «Життєві шляхи населення України»²³ у 2000 р. за межами України працювало за наймом 380,5 тис. жителів 8 областей Західної України та Донбасу, *що в 70 (!) разів перевищує контингент, зареєстрований державною статистикою (5579 чол.)*. Рівень участі населення в трудових міграціях склав 3,2 %, в т.ч. осіб віком 20-49 років - 4,9 %. Крім того 95,0 тис. чол. (0,8 % населення віком 15-70 років) було задіяно у т. зв. економічному туризмі («човниковій» торгівлі). При цьому виявлений обсяг трудової міграції населення 8 областей України є мінімальною оцінкою, свого роду нижньою межею довірчого інтервалу масштабів явища. За дуже відносними даними МЗС України на весну 2005 р. (влітку чисельність значно збільшується) кількість українських заробітчанин в країнах ЄС сягає півмільйона осіб. Поєднання результатів дослідження з інформацією інших джерел дає змогу оцінити обсяг трудових міграцій, як мінімум, у 1 млн осіб.

---

²³ *Населення України 2002.* - С. 127-129.

Найбільш масові потоки трудової міграції мешканців прикордонних регіонів, згідно з даними згаданого дослідження, спрямовано до Росії (37,2 %), Польщі (18,7 %), Чехії (16,9 %), Італії (8,5 %), Португалії (3,8 %), Угорщини (2,5 %), Греції (2,2 %), Словаччини (2,0 %), Білорусі (1,7 %). У цілому на країни Західної і Центральної Європи (з Туреччиною і Кіпром включно) припадає майже 60 % загального потоку трудових мігрантів з 8 областей України. Країни Вишеградської групи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина) акумулюють 2/5 обсягу трудових мігрантів або 2/3 потоку міграції до країн далекого зарубіжжя. Майже 40 % українських трудових мігрантів працює в країнах СНД і Балтії, на частку неєвропейських країн (США, Канада, Аргентина) припадає менше 1 % трудових мігрантів.

Основну частину міграції «човників» абсорбують Росія (48,6 %) і Польща (30,4 %); для мешканців окремих регіонів важливе значення мають також поїздки до Словаччини, Румунії, Угорщини, Білорусі. Економічні туристи, які їдуть у Російську Федерацію, майже винятково здійснюють закупівлю товарів з метою їх перепродажу в Україні; ті, хто їздить до Польщі, Угорщини, Білорусі - поряд із закупівлею також торгують придбаними в Україні товарами. Серед країн, де продаж українських товарів переважає над купівлею місцевих, передусім варто назвати Румунію і Словаччину.

За експертними оцінками МЗС України, за кордоном на заробітках нелегально перебуває понад 2 млн громадян України, з них половина - в Російській Федерації (у сезонний пік ця чисельність збільшується втричі). У Польщі працює 300 тис. наших громадян, Італії - 200 тис., у Чехії - 100-200 тис., Португалії - 150 тис., Іспанії - 100 тис., Туреччині - 35 тис., США - 20 тис., Словаччині - 5 тис., Аргентині та Білорусі - по 4 тис., Греції - 3 тис.²⁴. Очевидно, дані експертної оцінки МЗС відображають найбільш реальні обсяги зовнішніх трудових міграцій, хоча ряд аналітиків називає набагато більші цифри. Так, фахівці Міністерства праці та соціальної політики України оцінюють трудову міграцію за кордон приблизно у 3-4 млн осіб працездатного віку, які останнім часом

---

²⁴ Спеціальна доповідь вповноваженого Верховної Ради України з прав людини - К., 2003. - С 18.

«зникли» з національного ринку праці. Однак не виключено, що частина цих осіб працює у тіньовому секторі економіки в межах України. У доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини називається цифра у 5 млн трудових мігрантів.

Згідно з даними дослідження «Життєві шляхи населення України» частка осіб, що брали участь в трудових міграціях у 2000 р., є помітно вищою серед населення тих областей, які мають кордони з країнами далекого зарубіжжя, і особливо висока (10 %) - у Закарпатській області, що межує з усіма чотирма західними сусідами України. Сільське населення інтенсивніше, ніж міське, бере участь у трудових міграціях (виконанні певного обсягу робіт на території країни призначення): у сільській місцевості в трудових міграціях задіяно 5,6 % населення віком 15-70 років, тоді як у міських поселеннях - 2,2 %. Навпаки, «човникова» міграція (здійснення торгових операцій та закупівля товарів чи сировини за кордоном) отримала значно більше поширення в міських поселеннях: лише 15,3 % «човників» - жителі сільської місцевості²⁵.

Як і в стаціонарній міграції, в трудових поїздках найчастіше беруть участь люди молодого і середнього віку. Підвищений рівень участі в трудових міграціях спостерігається у віковому діапазоні 20-44 роки, максимальний - у віці 25-29 років. «Човники» в середньому дещо старші за трудових мігрантів. Пік рівня участі у «човниковій» торгівлі зафіксований для вікової групи 35-39 років, відповідні показники для осіб у віці 40-49 років дещо вищі, ніж для 25-29-літніх. Основну масу трудових мігрантів (майже 70 %) становлять чоловіки. Навпаки, у «човниковій» торгівлі дещо активніше беруть участь жінки.

Особи з середньою освітою частіше беруть участь у трудових міграціях, а з вищою - у «економічному туризмі». Високоосвічені фахівці, навпаки, менше зацікавлені в трудових поїздках, оскільки мають кращі можливості працевлаштування на вітчизняному ринку праці. Під час обстеження мігрантів, здійсненого у вересні-листопаді 1994 р.²⁶ у Києві та Чернівцях, з'ясувалося, що серед

---

²⁵ Соціальне обличчя новітньої української трудової міграції. - Л., 2003.- С. 40.

²⁶ Пирожков С., Малиновська О., Марченко Н. Зовнішня міграція в Україні: причини, напрямки, стратегії. - К.:Академпрес, 1997.- С. 128.

них зустрічаються особи, які мають вчений ступінь, є авторами наукових праць та винаходів, тобто належать до найбільш освічених верств населення. Вони становлять відносно незначну частину мігрантів (лише 3 %), але в загальній кількості населення України питома вага таких осіб значно нижча. Тут ми бачимо відтік висококваліфікованих фахівців з відповідних соціальних сфер у діяльність, де їхня кваліфікація не має значення.

Неврегульованість правового статусу трудових мігрантів в умовах постійного збільшення їхньої кількості на ринках праці країн-реципієнтів викликає багато проблем. Наші співвітчизники стають жертвами недобросовісних роботодавців, які не дотримуються термінів та декларованих обсягів оплати праці; їх грабують кримінальні елементи, у тому числі й співвітчизники, відбираючи не тільки гроші, а й паспорти та особисті речі. Серед найпоширеніших порушень умов праці наших співвітчизників за кордоном слід назвати ненормований робочий день, відсутність медичного страхування та обслуговування.

Тривалість перебування наших громадян на роботі за кордоном становить у середньому близько шести місяців (від двох тижнів до кількох років). Оскільки в трудових міграціях бере участь близько 10 % економічно активного населення, то пропозиція робочої сили громадян України за межами нашої країни становить 5 % загальноукраїнської чисельності людино-місяців пропозиції робочої сили. При цьому понад 80 % учасників трудової міграції не мали постійної роботи в Україні в цей період, а 7 % перебували в неоплачуваній відпустці.

Загалом можна стверджувати, що структура, характер і вектори міжнародних міграцій українського населення та місце України в системі глобальних міграцій з «третього світу» підтверджують напівпериферійний статус українського суспільства в глобалізаційній структурі світу. Це зумовлюється роллю постачальника некваліфікованих тимчасових трудових мігрантів до європейських країн та Росію, кваліфікованих фахівців до ЄС, США та Ізраїлю вже в якості іммігрантів (зокрема етнічної категорії) і роль транзитної зупинки легальної і нелегальної міграції з «третього світу» у «перший». Простежується стійка тенденція до «відпливу мозків», а «заробітчанство» виконує амбівалентну фун-

кцію латентизації (приховування) або уникнення значного внутрішнього безробіття, при тому вилучає значну частину економічно та соціально активного населення з власної економіки та громадсько-політичного процесу. Незважаючи на роль трудової міграції у залученні певних, дуже розпорошених за своєю структурою коштів в українську економіку, сутєвих неепізодичних позитивних соціальних наслідків від неї (окрім зростання обсягів заощаджень населення в західних регіонах) не відчувається. Проте, можна сподіватися на позитивний приклад способу життя та економічної культури більш розвинених країн на користь формування більш адекватних ціннісних пріоритетів заробітчан після повернення додому, активізації їхньої економічної діяльності в Україні. Щоправда, з урахуванням низько кваліфікованого характеру їхньої праці за кордоном, цей вплив не може бути інтенсивним.